

Фріс П. Л.,

д. ю. н., професор,

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника,
Заслужений діяч науки і техніки України

КРИМІНОГЕННІ РИЗИКИ І ПОЛІТИКА У СФЕРІ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

Анотація. В запропонованій статті аналізується поняття та зміст криміногенних ризиків, розглядаються їх окремі види. Здійснюється диференціація їх на політичні, економічні, соціальні та біологічні. Дається стисла характеристика. Розглядаються точки дотику політики у сфері боротьби зі злочинністю з криміногенними ризиками.

Ключові слова: криміногенні ризики, види криміногенних ризиків, кримінально-правова політика, кримінологічна політика, причини злочинності.

Постановка проблеми. Сучасна кримінологічна наука давно і достатньо глибоко розробила теорію причинно-наслідкового комплексу злочинності. Роботи вітчизняних науковців¹, їх російських та зарубіжних колег² дозволили створити цілісну картину, визначити основні параметри дії причин злочинності, виробити відповідні рекомендації попередження злочинів.

Аналіз останніх досліджень та виокремлення нерозв'язаних проблем. Однак при усьому цьому картина причинного комплексу залишається дещо незакінченою, неповною. Поза її межами залишається джерело виникнення причин, те, що умовно можна позначити як *криміногенний ризик*. На сьогодні в умовах формування нового типу суспільства – інформаційного суспільства, загроза появи таких ризиків суттєво зростає, що відповідно, викликає потребу в їх визначенні, дослідженні та виробленні відповідних механізмів політики у сфері боротьби зі злочинністю, спрямованих на їх нейтралізацію. Це дасть можливість глибше пізнати весь причинно-наслідковий комплекс злочинності, здійснювати наукове прогнозування його розвитку та вироблення впливів на нього. Адже, як справедливо підкреслює Д. А. Керімов, «Каждая наука, претендующая на научное познание, должна владеть «прогностическим» орудием познания» [1, 384-385].

Викладення основного матеріалу. Але у першу чергу вбачається необхідним визначити поняття криміногенних ризиків, їх місце у причинно-наслідковому комплексі та т. ін. «Такий підхід особливо необхідний на рівні явища. В іншому випадку ... неможливо побачити, по-перше, коріння цього явища, по-друге, специфічні особливості його причин» [2, 184]. Слід

встановити наявність детермінації між криміногенним ризиком і причиною злочинності, його вид [3, 184].

Криміногенний ризик³ об'єктивно вкладається в «ланцюг» детермінації злочинів, який набуває формулу КР→П→З, де КР – кримінальний ризик, П – причини, З – злочинність. У цьому ланцюгу причинний зв'язок між його складовими є безпосереднім, тобто КР породжує П, а П у свою чергу породжує З [3, 184]. У реальному бутті зміст криміногенного ризику може бути продемонстрований на прикладі зростання злочинності в країні в період 90-х років у зв'язку із здійсненням відомих економічних, політичних та соціальних програм [4, 81]. Причинами злочинності самі по собі ці зміни не були, причини перебували у механізмах їх реалізації. Адже сама по собі ринкова економіка, у яку перетворювалась командно-адміністративна економіка радянської України, жодним чином не є більш криміногенною ніж її попередниця. Причина була не у тому, *що робилось*, а у тому, *як робилось*. Ось те, як робилось і було криміногенним ризиком. Фактично, не маючи жодного досвіду таких масштабних політико-економіко-соціальних перетворень було допущено величезну кількість помилок, які і стали причинами злочинності, обумовили її зростання у ті роки.

Особливу увагу для визначення місця криміногенних ризиків слід приділити питанню про детермінацію ними причин злочинності.

Криміногенний ризик, причини злочинності та сама злочинність являють собою різнопорядкові явища об'єктивної дійсності, які взаємодіють між собою. У будь-якому випадку, *взаємодія* являє собою «процеси впливу різних об'єктів один на одного, взаємоперехід, а також породження одним об'єктом другого. Взаємодія являє собою вид безпосереднього або опосередкованого зовнішнього або внутрішнього відношення, зв'язку» [5, 81].

³ Одразу хотілось би звернути увагу на те, що кримінологічна наука давно і плідно розробляє проблему кримінальних ризиків, розуміючи під нею ті чи інші наслідки для суспільства вчинення злочинів. Цією проблемою плідно займається відомий російський кримінолог Я.І. Гілінський. Див. н-д. Кримінальні ризики в Росії / Я. И. Гилинский // Российский криминологический взгляд : Научно-практический журнал / гл. ред. О.В. Старков. – 2005 – №2(2). – С.59-69; Він же. Електронний ресурс «Кримінальні ризики в Росії». Режим доступу: <http://leontief-centre.ru/UserFiles/Files/gilinsk.pdf> та ін. Кримінальні ризики перебувають, так би мовити, у постзлочинній сфері, тоді як криміногенні у передзлочинній.

¹ Див. праці В.С. Зеленецького, О.М. Джужі А.П. Закалюка, О.М. Костенко, П.П. Михайленко, В.І. Шакуна та ін.

² Див. праці Г.А. Аванесова, М.М. Бабаєва, А.І. Долгової, В.М. Кудрявцева, Н.Ф. Кузнєцової, Г. де Тарда, Ф.Ферри, Дж.Ф. Шелли та багатьох ін.

Як справедливо зазначає А. П. Закалюк, «у найзагальнішому значенні поняття детермінації відображає діалектичну суттєву властивість реального буття – загальний зв'язок, взаємозалежність та взаємообумовленість предметів, явищ, процесів. Відповідно до цього детермінація злочинності – це вся сукупність явищ, процесів, фактів, проявів, якими вона пов'язана та якими вона обумовлена» [3, 184]. При цьому слід виходити з того, що «детермінація – це форма спрямованого зв'язку, коли один об'єкт визначає інший, можливо, ще не обумовлює і тим більш не спричинює його, але між ними є детерміністична залежність» [3, 186].

Однак, якщо наявність детермінації між причинами злочинності та самою злочинністю є більш-менш наочною, то детермінаційні зв'язки між криміногенними ризиками і причинами злочинності більш абстрактними. Саме тому, через «складність ряду положень теорії детермінації неможливість через високий рівень наукової абстракції перевірити їх емпіричним шляхом, багато питань пізнання та розуміння детермінації суспільних процесів та утворень, ще не утвердились в науці, не отримали надійної і точної інтерпретації у галузевих науках, зокрема в кримінології» [3, 184].

Виходячи із того, що на сьогодні філософська наука виділяє більше 30 типів детермінаційних зв'язків, детальний аналіз усіх їх не вбачається, ані можливим, ані потрібним в межах статійної публікації.

Н. Ф. Кузнєцова у своїй праці «Проблеми кримінологической детерминации» виділяє наступні основні типи детермінації, які засновані по силі залежності: 1) жорстка детермінація (однозначний зв'язок), 2) кореляційні зв'язки, 3) імовірнісні і 4) розпливчасті [6, 11].

Для ланцюга, який розглядається найбільш притаманними є кореляційні та імовірнісні детермінаційні зв'язки. Жорсткий детермінаційний зв'язок притаманний ланцюгу «причина → злочинність», розпливчатий – фактично характеризується низьким рівнем обов'язковості і не потребує аналізу, виходячи із високого рівня абстракції.

Підсумовуючи наведене спробуємо дати визначення поняттю «криміногенний ризик», під яким слід розуміти *політичні, економічні, соціальні та біологічні явища, які породжують виникнення причин злочинності*. Криміногенний ризик являє собою той фундамент, ту живильну середу, на якій виникають і з якої живляться причини злочинності. Криміногенні ризики безпосередньо не породжують злочинність. Вони створюють сприятливі ситуації для виникнення причин злочинності. Як видно з наведеного визначення, криміногенні ризики можуть бути диференційовані на політичні, економічні, соціальні та біологічні.

Політичні кримінологічні ризики виникають у сфері політичного життя країни. Вони визначаються положеннями програм політичних партій та громад-

ських організацій, методами реалізації їх діяльності, способами, за допомогою яких планується досягнення визначеної мети та т. ін. Історії добре відомі випадки, коли такі програми, задекларовані методи їх досягнення, способи, які застосовувались у цих процесах призводили до виникнення причин злочинності. Класичним може бути приклад програми НСДАП, яка проголошувала людиноненависницькі ідеї, що призвели, у кінцевому, до розв'язування агресивних війн, появи Освенціму, Бухенвальду та Майданека, нелюдської експлуатації цивільного населення та т. ін. Програма РСДРП (б) призвела до насильницької узурпації влади однією партією, яка у подальшому висувала та реалізовувала гасла, що призвели до мільйонних жертв серед народів СРСР. В цю сферу, як бачимо, включається і ідеологічна складова. Як інакше може бути визначена, наприклад, ідеологія ваххабізму, яка стала криміногенним ризиком для причини виникнення та поширення тероризму у світі.

Економічний криміногенний ризик пов'язаний із питаннями розвитку економічної сфери життєдіяльності суспільства, з вибором тих моделей економічного розвитку, які підтримуються більшістю населення країни або проголошуються владою. Обрані шляхи досягнення мети можуть бути такими, що викликатимуть виникнення причин злочинності. Недавня історія України переповнена прикладами цього. Завдяки відсутності належної криміногенної експертизи законопроектів, ряд законів, інших нормативних документів створили ситуації, які стали причинами злочинності. Достатньо згадати так звані «приватизаційні закони», які реалізуючи позитивну, в принципі, приватизацію, визначили такий спосіб її проведення, який призвів до безконтрольного, фактично злочинного, захоплення окремими особистостями значних матеріальних ресурсів країни, до безконтрольного відтоку за кордон величезних грошових ресурсів та т. ін. Це, у свою чергу, викликало зубожіння населення, безробіття (які, як наслідок, стали причиною зростання корисливої, корисливо-насильницької злочинності) та інші. Це усе вплинуло на зміну психологічного клімату у країні, який, правда, входить в сферу соціального виду кримінологічного ризику, як соціально-психологічна його складова.

До соціального виду кримінологічного ризику входять негативні зміни у характеристиках соціальної складової суспільства. У першу чергу це торкається соціально-психологічної характеристики суспільства, характеристики суспільної правосвідомості, взаємовідносин між соціальними групами та т. ін. Так, розшарування суспільства на дуже багатих і дуже бідних (при домінуванні в суспільстві останніх), викликають соціальну ненависть, бажання і спроби реалізувати старий більшовистський лозунг «експропріювати експропріаторів», а по простому – «грабуй награвлене» та т. ін.

Особливо слід зупинитись на питанні переходу України до нового соціально-цивілізаційного етапу розвитку суспільства – інформаційного суспільства і формування в нашій країні глобального інформаційного суспільства. Наслідків цього процесу за багатьма характеристиками являються собою криміногенні ризики. Інформаційне суспільство, в якому інформація (її передача, прийом, використання, зміна способів спілкування та т. ін.) виходить на перший план, докорінно змінює суспільні відносини, створюючи у багатьох випадках криміногенні ризики [7].

Що торкається біологічного виду криміногенного ризику, то, напевно, він належить до найбільш спірного.

Кримінологам старшого покоління добре пам'ятна дискусія про співвідношення соціального і біологічного в комплексі причин злочинності, яка була викликана публікацією монографії відомого вченого Й. С. Ноя «Методологические проблемы советской криминологии» [8]. Звичайно, що запропонований автором підхід, аж ніяк не міг бути визнаний прийнятним комуністичною ідеологією, оскільки суперечив проголошуваній нею доктрині домінування соціального над біологічним¹.

Якщо дивитись на питання більш широко, то коріння його перебувають ще у антропологічній концепції причин злочинності Ч. Ломброзо. Звичайно, автор, оперуючи знаннями кінця XIX ст. не міг використовувати ті поняття, якими ми оперуємо сьогодні. Але його теорія була геніальною догадкою, про те, що якісь детермінанти злочинності містяться у самій людині, побудованою на хибному фундаменті. Не можна повністю погодитись і з позицією Й. С. Ноя, який вважав, що усі без винятку злочини мають під собою біологічну детермінанту. Звичайно не можна на рівні спадковості визначати схильність, скажімо, до вчинення контрабанди або порушення шляхів сполучення і транспортних засобів. Однак для ряду злочинів, в першу чергу злочинів проти особи, її роль може бути далеко не останньою серед чинників злочинності. Вбачається, що ланцюг у цьому випадку виглядає наступним чином. Існуюче відхилення (не визначаючи зараз на якому рівні – біологічному чи фізіологічному), яке притаманно особі від народження, являє собою криміногенний ризик. Він взагалі сам по собі не здатний призвести до злочину і не може розглядатись як причина злочинності. Він «спрацьовує» виключно як детонатор у поєднанні із відповідною соціальною ситуацією. І тоді зупинити процес вчинення злочинів – неможливо. Саме тоді появляються

Онопрієнки, Чекатли, Третьякови, Джумангалієви та їм подібні. Звичайно, на сьогодні наука не спроможна дати відповідь на питання, де перебуває ця аномалія. Хоча останні дослідження американських науковців свідчать, що існує ген, який штовхає чоловіків на вчинення злочинів в громадських місцях – на вулицях [9]. Ще одним американським вченим, нейрофізіологом Кентом Килі, виявлена дільниця мозку, яка відповідає за антисоціальну поведінку особи. Звичайно говорити про якийсь прорив у дослідженні наявності біологічної детермінанти ще завчасно. Але те, що «щось є» – не викликає сумніву.

Як же діє ця загроза? Ще раз підкреслимо, що сама по собі вона не визначає обов'язковості вчинення особою злочину. Для того щоб загроза стала реальністю, необхідно, щоб особа потрапила у відповідну життєву ситуацію, яка виступить детонатором злочину. Прикладом цього може бути злочинна доля відомого польського серійного вбивці – Мархвицького, який тримав у стані тривоги центральні райони Польщі протягом восьми років (з 1964 по 1972 рр.) Ще до його затримання експерти висловились за те, що ззовні злочинець – пересічна людина. Він має нормальну родину – дружину, дітей, роботу, на якій характеризується позитивно та т. ін. Експерти зазначали, що перший свій злочин був ним вчинений під впливом життєвої ситуації і лише в процесі вчинення «запрацювала» біологічна детермінанта, яка визначила подальший злочинний шлях особи. Так воно і сталося. Після затримання Мархвицький пояснив, що перший свій злочин він вчинив на прохання своєї тещі, яка поскаржилась на сусідку і попросила її «провчити», маючи на увазі її побиття. Перестрівши потерпілу вночі Мархвицький почав її бити і коли побачив кров, за його словами, отримав таку насолоду, якої не знав за все життя. Після цього він вже не міг зупинитись, хоча і робив такі спроби. Але бажання знов отримати відповідне відчуття були сильніше за нього. Мархвицький повністю віддавав звіт власній поведінці і керував нею, тобто з точки зору розуміння кримінальним правом змісту умисної вини все відповідало визначеним кримінально-правовою теорією характеристикам. Скоріше усього існує щось, що визначає таку злочинну поведінку, щось, що сучасна наука виявити ще не може [10].

Така загроза визначає не тільки саму можливість вчинення злочину у поєднанні з відповідною соціальною ситуацією, а часто і механізм вчинення злочину, які є ідентичним для всіх випадків. Яскравим прикладом цього може бути справа Третьякова, яка була розглянута Архангельським обласним судом у 1979 році. Третьяков, який вчинив перше вбивство своєї співмешканки шляхом удушення з подальшим розтином тіла, усі подальші сім вбивств вчиняв тим самим способом, хоча і робив спроби урізноманітнити його.

¹ Не будемо зараз згадувати усю історію цієї дискусії. Вона сама по собі може бути предметом цікавого наукового аналізу. Значимо лише, що вона фактично охопила усі кола наукового середовища і навіть викликала бурхливу реакцію провідного партійного органу – журналу «Комуніст», який виступив з «розгромною» статтею, виступаючи проти будь-якої, навіть найменшої можливості визнання наявності біологічних причин злочинності.

Подібних прикладів можна, нажаль, навести багато.

Підсумовуючи можна ще раз ствердити, що існує на біо-фізіологічному рівні не визначена сучасною наукою криміногенна загроза, яка у відповідній соціальній ситуації призводить у дію механізм вчинення злочину. Саме ця соціальна ситуація повинна у механізмі злочину визначатись як його причина.

Яким же чином і у якій своїй частині політика у сфері боротьби зі злочинністю може і повинна «контактувати» з криміногенними ризиками?

Одразу можна відповісти на другу частину питання. «Контакт» цей відбувається на рівні кримінологічної (профілактичної) політики.

Що торкається того як має відбуватись цей «контакт», то тут можна навести деякі, далеко не повні їх форми.

По-перше, це здійснення добре відомої криміногенної експертизи законопроектів, документів партій, громадських організацій та т. ін. – їх аналіз з позицій наявності криміногенних ризиків.

По-друге, проведення аналізу соціальних змін під кутом зору переходу суспільства на новий рівень розвитку – інформаційного суспільства і можливостей впливу цих процесів на злочинність.

По-третє, постійний кримінологічний моніторинг соціальної ситуації – виявлення змін у характеристиках суспільства, окремих соціальних груп та т. ін. під кутом зору аналізу оцінки ними соціальної ситуації, наявності у них вимог до її зміни.

По-четверте, аналіз діяльності новітніх релігійних течій з позицій наявності в їх гаслах криміногенних загроз.

По-п'яте, проведення медико-біологічних досліджень з метою виявлення відхилень, які можуть визначатись, як криміногенна загроза.

Висновки. Кримінально-правова політика може включатись в окремих випадках для усунення існуючих криміногенних ризиків шляхом криміналізації тих чи інших видів діянь, які можуть породжувати причини злочинності. Але це вже критичний шлях вирішення ситуації, так би мовити «останній довід королів».

Висловлені позиції мають на меті привернути увагу до поставленої проблеми, вирішення якої спроможне суттєво вплинути на стан, структуру та динаміку злочинності в країні.

Література:

1. Керимов Д. А. Философские проблемы права / Д. А. Керимов. — М., 1972. — С. 384-385.
2. Аванесов Г. А. Криминология / Г. А. Аванесов. — М., 1984. — С. 184.
3. Закалюк А. П. Курс сучасної української криминології: теорія і практика: у 3 кн. / А. П. Закалюк. — К.: Ін Юре, 2007. — Кн. 1. — С. 184.
4. Курс криминології. Загальна частина: підручник: у 2 кн. / О. М. Джужа, П. П. Михайленко, О. Г. Кулік та ін.; За заг. ред. О. М. Джужі. — К.: Юрінком Інтер, 2001. — С. 81.
5. Философский энциклопедический словарь. — М.: Советская энциклопедия, 1983. — С. 81.
6. Кузнецова Н. Ф. Проблемы криминологической детерминации / Н. Ф. Кузнецова. — М.: Изд-во Московского университета, 1984. — С. 11.
7. Савінова Н. А. Кримінально-правове забезпечення розвитку інформаційного суспільства в Україні: теоретичні та практичні аспекти / Н. А. Савінова. — Київ: ДСК, 2011.
8. Ной И. С. Методологические проблемы советской криминологии / И. С. Ной. — Саратов, 1975. — Ученые выявили ген, толкающий мужчин на уличные преступления [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://kaliningrad.net/news/20957/>
9. Юрий Медведев. Бандитов ищет томограф. В мозге выявлена зона, отвечающая за криминальное поведение человека [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.rg.ru/2013/04/17/mozg.html>
10. Wilgolawski T. Na tropach zabyjcy / T. Wilgolawski. — Katowice, 1977.

Фрис П. Л. Криміногенные риски и политика в сфере борьбы с преступностью

Аннотация. В предлагаемой статье анализируется понятие и содержание криміногенных рисков, рассматриваются их отдельные виды. Осуществляется дифференциация их на политические, экономические, социальные и биологические. Дается краткая характеристика. Рассматриваются точки соприкосновения политики в сфере борьбы с преступностью с криміногенными рисками.

Ключевые слова: криміногенные риски, виды криміногенных рисков, уголовно-правовая политика, криминологическая политика, причины преступности.

Fris P. Criminogenic risk and policy in the field of fighting crime

Summary. The article examines the concept and content of the criminogenic risk and considers their separate species. The differentiation of their political, economic, social and biological. Gives a short description. Discusses the points of contact of the policy in the field of fighting crime with criminogenic risk.

Keywords: criminogenic risk, types of criminogenic risk, criminal-legal policy, criminological policies, causes of crime.